

Smärre meddelanden.

»Ta jultuppen»

och

»sticka ögonen ur skomakaren».

I »Olf Rudbecks Atlands Eller Manheims Andra Deel» (1689) förekommer här, fig. 2, återgifna, icke endast för vår forntroforskning utan äfven för vår dräkthistoria värdefulla bild. Den beledsagande svenska texten lyder: »Dockan som giordes aff halm Korngudinnan til ära, kallades Juldocka, den som stältes på golfwet, och den henne uptaga skulle, han måste stupa kulbytta, som ett Jul, och grippa Juldockan fast emillan Föttren, hwilket betydde Solens omvändelse til Jorden igen, at henne famna och upwärma med sitt skeen.» Den vida utförligare latinska texten kallar samma halmfigur »jule-tupp», hvilket enligt författarens mening är liktydigt med soltupp, och förmäler vidare, att den, sedan julhalmen utbredts på golfvet, förfärdigades af så mycket halm, som man med en hand kunde omfatta. Höjden fick ej öfverstiga en fot. Den som utförde upptåget skulle med fötterna kasta denna halmdocka så långt bort som det var honom möjligt.

Den jullek, hvilkens yttre drag tillfyllest torde framgå af Rudbecks anförda framställning och bild, omtalas äfven såsom en vanlig

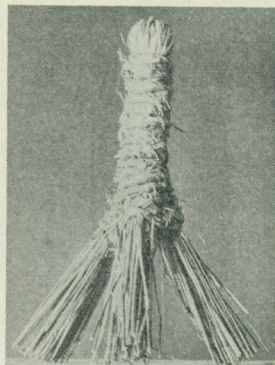

Fig. 1. Jultupp. Nord. M nr 109,728.

jullek i en »Juhle-Wijsa För år 1772», och har för öfrigt in till senaste tid fortlefvat i de flesta landskap i vårt land. I Skåne (Albo härad) kallas leken »ta juldockan», i Småland och en del af Halland »ta julpyttan» (pytta = höna),¹ i andra orter af Halland och i delar af Västergötland »ta julbocken», i andra delar af sistnämnda landskap »ta jultuppen», »ta juletippan» (tippa = höna), i Bohuslän likaledes »ta juletyppan» eller »juletippan», i Dalsland »ta julekyppan», i Uppland »ta juletuppen» och i Jämtland »ta jultuppan». Leken är mig vidare, utan att jag vet den särskilda benämningen inom orten, känd

Fig. 2. »Ta jultuppen». Efter O. Rudbecks Atland. D. 2 s. 212.

från södra Dalarna (By socken). Från Österbotten omtalas jultuppen uttryckligen 1748 i en akademisk afhandling af D. Penzin. Dybeck, som i Runa 1844 (s. 119) tämligen utförligt omtalar samma jullek, uppgifver, att den härvid förekommande figuren i Norrland kallas »jul-tuppen» och »jul-typpan». Sannolikt har leken förekommit på flera andra håll antingen i här angifna gestalt eller i andra närstående former.

Underligt nog har W. Mannhardt i ett så pass sent arbete af hans hand som »Die Korndämonen» (1868) godtagit Rudbecks förklaring och i detta »radähnlich über sich Hinüberwerfen» sett »eine Andeutung der im Jahresumlauf wieder zum Vorschein kommenden Gestalt des Korndämons». Vida sannolikare och närmare liggande synes mig dock den förklaringen af upptåget, att däri föreligger ett

¹ Rietz' förklaring s. 514 art. Puta är tydligen oriktig.

utslag af den tabuitet, som utmärker de sista stråna på sädesfältet och med dem öfvergår i den sist skördade kärven och den därmed samhöriga äringsdämonen. Uppenbarligen ligger bakom den här skildrade folkseden det naiva rättsbegreppet, att för en handling, hvori händer och ögon ej äro delaktiga, är gärningsmannen fri från skuld och ansvar.

I en närbesläktad jullek, hvilken vanligen benämnes »sticka ögonen ur skomaren» eller »sticka skomakaren» och som oftast utföres med samma slags trebenta halmfigur, är förhållandet så till vida detsamma, att äfven därvid gärningsmannen ej ser hvad han gör. Denna lek tillgår i regel så, att två personer ställa sig rygg mot rygg med en lång stake eller ett brödspett, hvori båda fatta med bägge händerna, trädt mellan sina ben. Framför den ene står halmfiguren. Den som står bortvänd från denna skall nu med spettet söka peta omkull dockan, medan den som står med henne framför sig skall söka hindra detsamma. Leken har förekommit i vårt land åtminstone i Uppland, Södermanland, Östergötland, Västmanland och Norrland, inom hvilken senare landsdel den dock vanligen haft benämningen »pjåtå Job» (peta Job.)¹ I de svenskbebodda delarna af Finland är denna jullek äfven spridd från Österbotten till Nyland och Åland. Enligt meddelande af doktor G. Nikander kallades halmfiguren i Nyland äfven »julbisin», sattes på hedersplatsen i stugan bakom bordet och trakterades med brännvin, öl och mat.² För att hindra föröfvaren af dådet att se plägade man ock flerstädes binda för ögonen på denne eller stundom på bägge deltagarna. Hos svenskarna i Estland, där halmfiguren äfven hette »skomakaren», beledsagades upptåget, likasom ock i åtskilliga orter i Finland, af en viss dialog mellan de uppträdande. I alla dessa anförda fall är leken förbunden med julen. Hos kasjuberna i provinsen Preussen tillhör däremot den trefotade halmfiguren skördefesten. Den uppställes på bordet och förvaras, tills säd därur blandas i nästa års utsäde. På Falster möta vi tydligt samma idol, ehuru urartad, äfven där förbunden

¹ Se utförligare Dybeck, Runa 1844, s. 120, hvarefter Lloyd, Svenska allmogens plägseder (1871) s. 98. Arvidsson, Svenska fornsånger, d. 3 (1842) s. 496 f.

² Jfr Nikander, Fruktbarhetsriter hos svenskarne i Finland s. 220 f. i Folkloristiska och Etnografiska studier. Helsingfors 1916.

med skörden. Vid skördegillet uppställdes en kägelkung, hvilken kallades »Niksen», och en person sökte med förbundna ögon peta omkull den med en humlestör.¹

Det är icke min afsikt att här ingå på någon närmare redogörelse om de ytterst märkliga med sädesodlingen och skörden förbundna riter, som, alltsedan Mannhardt påvisade och slutligen i sitt epokgörande arbete Wald- und Feldkulte utförligt behandlade dem, utgjort ett af folksed- och religionsforskningens intressantaste kapitel.² I största korthet vill jag endast erinra om följande. I Asien, Nordafrika och Europa — äfven i vårt land — har det varit sed att afsiktligt kvarlämna några sädesstrån på åkern, då denna skördades. Att förgripa sig på dessa var ett brott. De voro tabu. Den som i Pargas i egentliga Finland slog sista slaget med lien kastade där-efter genast denna och löpte till skogs,³ en sed som påfallande erinrar om dödandet af offerdjuret vid de grekiska bufonierna. I regel undgick föröfvaren icke en del obehag och lidanden, och genom folksederna framskymtar en tid, då han med lifvet fick umgälla sitt dåd. De sista sädesstråna voro sädesfältets förbjudna frukt, som i likhet med andra tabuföremål ansågs innesluta en alldeles särskild kraft, af hvilken det var särdeles välgörande att komma i åtnjutande, och man tillgrep därför hvarjehanda utvägar för att komma i besittning af detta lockande föremål. Man kastade skärorna mot stråna och afskar dem sålunda på afstånd, eller man lät ett barn eller annan otillräknelig individ eller en person med förbundna ögon skörda dem o. s. v. Ett sätt var ock att mot slutet af skördarbetet uppdrifva dettas hastighet, så att det aldrig blef klart, hvem som i själfva verket var den egentlige gärningsmannen. Skulden blef ock då genom sin fördelning på många mindre svår.

Den i säden inneboende »makten» kunde ock uppträda såsom en animal varelse, hvilken äfven den i nämnda egenskap måste blifva tabu. Ofta var detta djur en tjur, bock, galt eller tupp, hvilka alla vi återfinna i våra gammaldags julbröd. Jag vill i detta sam-

¹ F. L. Grundtvig, *Livet i Klokkergaarden*. 1909. s. 256.

² För noggrannare kännedom om särskildt här föreliggande ämne vill jag hänvisa till Frazer's *Spirits of the Corn* (1912), spec. kap. 7 och följ.

³ Meddelande af dr G. Nikander.

manhang endast något närmare behandla skördetuppen. Hvilken vidsträckt roll detta i senare tider otvifvelaktigt lättast åstadkomna och måhända därför längst bevarade skördeoffer spelat, framgår af den i Tyskland mycket spridda benämningen »skördetuppen» (Erntehahn, Arnhahn, Saathahn) på skördehögtiden och den därmed förbundna måltiden, äfven när numera icke någon tuppstek därvid vankas. Såsom ett minne af den verkliga skördetuppen sättes i Westfalen, Rhenprovinsen, Hessen-Nassau och andra orter i Västtyskland på det sista sädeslasset en tuppfigur af trä, strån eller blommor. Egentligen är det inom Österrikes ostligaste landområden såsom Böhmen, Schleisen, Siebenbürgen, som ett rituellt dödande af en skördetupp ännu in i senare tid fortbestått. I Schlesien nedgräfvdes den lefvande tuppen till större delen i jorden och höljes, så att endast hufvudet är fritt. Detta täflar man sedan att med förbundna ögon afhugga med en skära eller lie eller ock träffa med en påk. Den som härmed lyckas blir »tuppkung» (Hahnkönig). I Böhmen tillgick det ungefär på samma sätt. Tuppen bands dock här vid en stång, och till vapen skulle användas en tröskpläjel. I Siebenbürgen erinrar ceromonien på sätt och vis mera om vår lek »sticka skomakarn». Tuppen bands nämligen där in i den sista skördade kärfven och dödades därigenom att någon stack ett stekspett i denna. Hud och dun blandades sedermera på våren jämte korn från kärfven, hvari tuppen varit inhöljd, i utsädet.

Detta rituella tuppupptåg möter emellertid, om ock rätt mycket förvanskadt, äfven i västra Europa förbundet med julen. Så omtalar den kände danske folksedforskaren Feilberg (Jul d. 1, s. 111), att i Antwerpen till Tomasdagen (d. 21 december) skolbarnen köpa en tupp och en höna, hvilka de sedan jaga och fånga. Den pojke, som lyckas ta fast tuppen, blir »kung», den flicka, som fångar hönan, »drottning». I Ardennerna var denna jullek mera ursprunglig och blodtörstig, ty där skulle de jagade hönsen omedelbart mista hufvudet.

Vi se alltså, huru ett ursprungligen i samband med skörden och på skördefältet utfördt offer framflyttats till julen, och huru det omsider under århundradenas lopp omdanats till lek. Det med julhalm täckta stugugolfvet representerade för folkuppfattningen

skördefältet, och de rituella handlingar, som en gång utförts på åkern, flyttade med halmen in i hemmet och blefvo till lekar och upptåg, hvilka, ehuru från sitt ursprung starkt urartade, dock stundom ännu i vår tid skänka i åtskilliga hänseenden synnerligen viktiga upplysningar och intressanta indicier.

N. E. H.

Klotformig sten använd för älfkult.

I början af 1890-talet förskaffade jag Nordiska Museet från Simtuna härad i Uppland några offerstenar, s. k. älfkvarnar, hvilka då ännu voro föremål för rituell behandling. Bland dessa var äfven

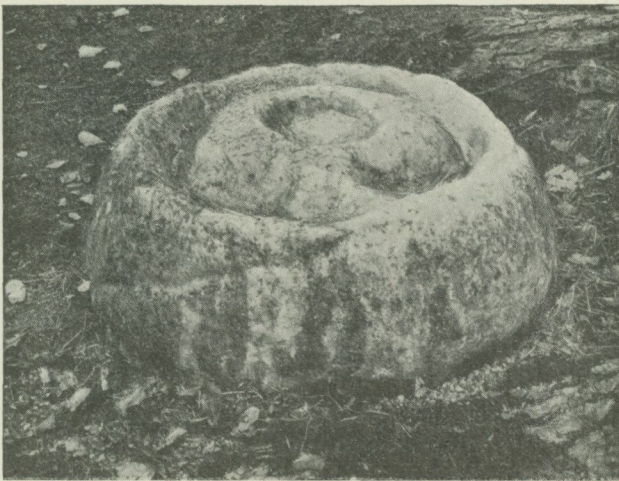

Fig. 1. Sten från Härsta by i Norrby sn, Uppland. Nord. M. 62,987.

den »klotformiga sten» af hvit, eller nogare sagdt gråhvit, marmorliknande stenart, som här återgifves, fig. 1. Stenen, som af mig efter anvisning anträffades å Härsta bys egor i Norrby socken, är uppenbarligen i sin helhet tilldanad af människohand och tillhör den kategori kultstenar, som i Sverige vanligen kallas »klotformiga stenar» eller »stenklot», i Norge »hellige hvide stene». Den är något